

Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти / В.Л. Федоренко, Я.О. Кагляк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/20126>

УДК 321 : 321.7 : 340.134

Пеліванова Н.І.

Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

У статті аналізується нормативно-правове регулювання здійснення громадської експертизи. Розглядаються основні підходи до розкриття змісту поняття „громадська експертиза”. Пропонуються напрями удосконалення правового забезпечення громадської експертизи діяльності органів державної влади.

Ключові слова: громадська експертиза, інститути громадянського суспільства, органи державної влади, законодавство.

Пеліванова Н.И.

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

В статье анализируется нормативно-правовое регулирование осуществления общественной экспертизы. Рассматриваются основные подходы к раскрытию содержания понятия „общественная экспертиза”. Предлагаются направления усовершенствования правового обеспечения общественной экспертизы деятельности органов государственной власти.

Ключевые слова: общественная экспертиза, институты гражданского общества, органы государственной власти, законодательство.

Pelivanova N.

LEGAL MAINTENANCE OF EXAMINATION OF THE GOVERNMENTAL ACTIVITY

In this article the legal regulation of public examination is analyzed. The basic approaches to revealing the essence of the concept „public examination” are considered. The author offers to take improvement actions of the legal security of public examination of state authorities’ activity.

Key words: public examination, civil society institutes, state authorities, legislature.

На шляху розвитку в Україні демократичної, соціальної, правової держави інститут громадської експертизи є не тільки невід’ємною складовою державного управління та місцевого самоврядування, але й одним із найважливіших чинників розвитку громадянського суспільства. Запровадження громадської експертизи уможлиблює підвищення ефективності функціонування владних інституцій та легітимації їх управлінських рішень.

Оскільки вітчизняна практика використання механізму громадської експертизи діяльності органів державної влади (далі – ОДВ) не набула усталених форм, то вона, відповідно, ще не стала предметом комплексних наукових досліджень. Проблема розвитку громадської експертизи присвячені праці А.С.Крупника, Л.М.Усаченко, С.Ф.Денисюка, В.І.Захарової, О.О.Разуваєва та інших. Деякі особливості здійснення громадських експертиз як форми громадського контролю аналізуються такими науковцями, як Ю.С.Шемшученко, О.Ф.Андрійко, Н.Ю.Ротар, М.О.Баймуратов, А.Ф.Ткачук, С.Г.Братель, О.Б.Федоровська.

Метою даної статті є з’ясування природи громадської експертизи діяльності ОДВ, аналіз нормативно-правового регулювання здійснення громадської експертизи та вироблення пропозицій щодо його подальшого удосконалення.

З’ясування змісту громадської експертизи, що на сьогодні залишається темою наукових дискусій, має вагоме практичне значення для створення належної нормативно-правової бази. Найбільш поширеними дефініціями терміну „громадська експертиза” серед вітчизняних дослідників проблем громадянського суспільства можна відзначити її розгляд 1) як форми, виду або способу здійснення громадського контролю, яка (який) полягає у проведенні дослідження ефективності діяльності ОДВ; 2) як механізму залучення широкої громадськості до оцінки державної політики та її покращення.

Інший підхід до тлумачення цього поняття застосовують російські науковці та експерти. Так, на думку Т. В. Троїцької, громадська експертиза є механізмом громадської експертної діяльності з аналізу й оцінки впливу нормативних та інших управлінських рішень влади усіх рівнів на умови життя і реалізацію прав та законних інтересів широких верств громадян і конкретних соціальних груп [1, с. 65]. І. В. Аверкієв визначає громадську експертизу як незалежний від ОДВ аналіз соціально значущих практик

з погляду їх відповідності суспільному інтересу, який відстоює громадський актор, що є замовником (виконавцем) експертизи [2]. Цікавим є погляд О.Ю.Сунгурова, який вважає, що термін „громадська експертиза” буде мати сутнісне наповнення, якщо віднести його до способу виявлення позиції того чи іншого громадського сегменту або групи щодо будь-якої проблеми, яка хвилює зазначену групу, тобто розуміти громадську експертизу як процедурно оформлену громадську думку визначеної соціальної групи [3, с.16].

Таким чином, у визначенні поняття „громадська експертиза” автори відображають такі його суттєві ознаки, як предмет, суб’єкти та зміст громадської експертизи. За своїм *змістом* громадська експертиза співвідноситься з категорією „експертиза”, яку можна охарактеризувати як вивчення, перевірку, аналітичні дослідження, кількісну чи якісну оцінку висококваліфікованим фахівцем, установою, організацією певного питання, явища, процесу, предмета тощо, які вимагають спеціальних знань у відповідній сфері суспільної діяльності [4, с. 333].

Предметами громадської експертизи можуть бути нормативно-правові акти, програми перспективного розвитку різних сфер суспільного життя; інші значущі рішення ОДВ і місцевого самоврядування, що безпосередньо впливатимуть на життя усіх громадян або окремих соціальних груп. Необхідно відзначити, що серед фахівців існують різні точки зору щодо предмету громадської експертизи. Одні науковці вважають, що громадська експертиза не може стосуватися діяльності органів влади, а має обмежуватися винятково експертизою документів [5, с. 38 – 42; 6]. Інша позиція полягає у розширеному розумінні предмета громадської експертизи, до якого мають бути віднесені не лише документи, але й порядок, процедура їх прийняття, а також механізм реалізації розробленого документа [7; 8, с.13 – 14].

Метою проведення громадської експертизи є перш за все, виявлення відповідності або невідповідності прийнятих управлінських рішень або їх проектів інтересам громадськості, рівня ефективності, якості та законності дій ОДВ. Незважаючи на те, що було обрано предметом громадської експертизи, вона має орієнтуватися на дотримання прав людини, національного й міжнародного законодавства, відповідність інтересам соціальних груп. Як форма громадського контролю громадська експертиза спрямована на забезпечення реальної співпраці влади з

громадянами у процесі вироблення державної політики та її виконання.

Вивчення наукових джерел з проблематики, що досліджується, свідчить про формування відповідних критеріїв суб'єкта громадської експертизи. Так, О.Ю.Сунгуров вважає недоречними претензії представників некомерційних організацій на роль експертів в галузі розвитку суспільства, адже експертами у такому випадку можуть бути й співробітники державних установ, представники науки, спеціалісти неурядових організацій [3, с.16]. На наш погляд, найбільш важливим критерієм для суб'єкта громадської експертизи є його незалежність. У даному контексті вважаємо слушною позицію М.В.Лациби, який зазначає, що для проведення експертизи можуть знадобитися як спеціальні фахові знання, так і може бути достатньо загального рівня знань пересічної людини. Наприклад, для того щоб перевірити чи оприлюднюють органи виконавчої влади річні порядки консультацій з громадськістю на своїх офіційних сайтах не потрібна наявність спеціальних знань [9, с.3].

Як вже зазначалося вище, належне правове забезпечення є однією з необхідних умов проведення ефективної громадської експертизи. Право громадян на здійснення громадської експертизи в окремих сферах передбачається у ряді нормативно-правових актах. Закон України „Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення” від 24.02.1994 р. надає громадянам право брати участь у розробці, обговоренні та громадській експертизі проектів програм і планів забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, внесення пропозицій з цих питань до відповідних органів [10]. Закони України „Про екологічну експертизу” від 9.02.1995 р., „Про наукову та науково-технічну експертизу” від 10.02.1995 р. та „Про засади запобігання та протидії корупції” від 11.06.2009 р. передбачають можливість здійснення громадської форми екологічної експертизи в будь-якій сфері діяльності, що потребує екологічного обґрунтування; антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, а також наукової і науково-технічної експертизи у будь-якій сфері наукової і науково-технічної діяльності, що потребує врахування громадської думки.

На локальному рівні місцеві ради окремих міст встановлюють порядок проведення громадської експертизи містобудівної і проєктної документації. Відповідно до Рішення Київської міської ради від 16.06.2005 р. №

438/3014 „Про Порядок громадського обговорення містобудівної документації в м. Києві” при здійсненні містобудівних проєктів члени територіальної громади міста мають право проводити за рахунок власних коштів незалежну експертизу містобудівної документації із залученням фахівців у сфері містобудування та архітектури [11].

Визначним етапом на шляху покращення реалізації громадянами права на участь у виробленні державної політики стало затвердження 5.11.2008 р. Кабінетом Міністрів України (далі - КМУ) Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади (далі - ОВВ) [12]. Ухвалений Порядок є результатом складного тривалого діалогу влади і громадськості. Ще в 2005 році Президент України своїм Указом № 1276 „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” доручив КМУ розробити й ухвалити порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування [13]. Відповідно до Постанови КМУ громадська експертиза діяльності ОВВ є складовою механізму демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства (далі - ІГС) оцінки діяльності ОВВ, ефективності ухвалення і виконання ними рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування ОВВ у своїй роботі. Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності ОВВ встановлює:

- перелік замовників (виконавців) громадської експертизи.

Ініціаторами громадської експертизи Порядок визначає ІГС. Однак, у національному законодавстві громадяни визнаються замовниками (виконавцями) громадських експертів в окремих сферах суспільної діяльності. Наприклад, суб'єктом громадської екологічної експертизи можуть бути як громадські організації екологічного спрямування, так і громадяни [14]. З ініціативою здійснення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів можуть виступати фізичні особи, об'єднання громадян та юридичні особи [15]. Ініціаторами здійснення громадської наукової та науково-технічної експертизи можуть бути об'єднання громадян, трудові колективи та громадськість [16]. Разом з тим, слушне питання ставить С.Ф. Денисюк щодо можливості громадянина одноосібно провести громадську експертизу. Для роз'яснення цього питання науковець звер-

тається до Конвенції про доступ до інформації, участі громадськості в прийнятті рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища (Орхуська конвенція, 1998 р.), де п. 4 ст. 2 вказує, що „громадськість” означає одну або більше фізичну чи юридичну особу, їх об’єднання, організації або групи, які діють згідно з національним законодавством або практикою [17, с.17]. Автор статті підтримує пропозицію науковця щодо актуальності розроблення механізму реалізації громадянами не лише права на участь у проведенні громадської експертизи, а й на безпосереднє її здійснення [18, с.228].

– Умови ініціювання ІГС проведення громадської експертизи.

ІГС, який виявив бажання здійснити громадську експертизу діяльності ОБВ має надіслати до відповідного ОБВ письмовий запит, обов’язковими реквізитами якого є: інформація про найменування, легалізацію, місцезнаходження та електронної адреси (за наявності) ІГС; предмет і мета громадської експертизи; перелік документів та інших матеріалів, необхідних для проведення громадської експертизи; адреса, за якою надсилається відповідь на запит або дані уповноваженої особи.

Постанова КМУ не регламентує термін проведення громадської експертизи. Інші законодавчі акти передбачають різні строки проведення громадських експертиз. Наприклад, відповідно до Постанови КМУ № 1057 „Питання реалізації державної антикорупційної політики” від 16.09.2009 р. строк проведення антикорупційної експертизи не повинен перевищувати 15 днів, а при необхідності вивчення додаткових документів – 25 днів [19]. Вважаємо за доцільне серед обов’язкових елементів змісту письмового запиту громадського ініціатора передбачити визначення строків проведення експертизи. При цьому важливою особливістю процедури громадської експертизи ОБВ є збіг дати початку проведення громадської експертизи із днем надходження запиту. На наш погляд, таке положення Постанови КМУ не відповідає законодавству про експертну діяльність, в якому початком проведення експертизи незалежно від її виду вважається день отримання експертом об’єкту експертизи (необхідних матеріалів і документів, проектів нормативно-правових актів тощо).

– Обов’язок органів виконавчої влади відреагувати на письмовий запит інституту громадянського суспільства щодо проведення громадської експертизи: від-

повідний ОБВ 1) видає у *тижневий строк* наказ (розпорядження) про проведення такої експертизи і заходів, пов’язаних з підготовкою матеріалів, із зазначенням П.І.Б. та посад осіб, відповідальних за забезпечення взаємодії з ІГС, зміст якого доводить до відома ІГС, що ініціює проведення громадської експертизи, *протягом трьох днів* з моменту його видання; 2) утворює у разі потреби робочу групу для підготовки матеріалів із залученням представників ІГС, що ініціює проведення громадської експертизи; 3) розміщує у *тижневий строк* інформацію про надходження запиту щодо проведення громадської експертизи та заходи, здійснені ОБВ з метою сприяння її проведенню, на власному веб-сайті; 4) подає ІГС матеріали або завірені в установленому порядку їх копії з врахуванням вимог та строку, визначених Законом України „Про інформацію”.

- Обов’язок органів виконавчої влади врахувати експертні пропозиції інститутів громадянського суспільства

Пропозиції, підготовлені ІГС за результатами проведеної громадської експертизи, враховуються ОБВ під час підготовки програм соціально-економічного розвитку, державних цільових та регіональних програм, формування бюджетів відповідного рівня, вирішення питань поточної діяльності. Після надходження експертних пропозицій ОБВ: 1) розміщує їх у тижневий строк на власному веб-сайті; 2) розглядає їх на найближчому засіданні колегії за участю представників ІГС, що проводив громадську експертизу. У разі, коли колегію при ОБВ не утворено, керівник ОБВ у двотижневий строк та за участі представників ІГС має розглянути експертні пропозиції; 3) розробляє і затверджує за результатами розгляду експертних пропозицій заходи, спрямовані на їх реалізацію; 4) подає у десятиденний строк ІГС, що проводив громадську експертизу, письмову відповідь про результати розгляду експертних пропозицій та заходи, спрямовані на їх реалізацію, з одночасним розміщенням відповідної інформації у засобах масової інформації та/або на власному веб-сайті.

Однією із загроз дієвості громадської експертизи ОДВ як ефективного механізму реалізації конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами фахівці у цій галузі відзначають інформаційну закритість ОДВ та відсутність зацікавленості представників ОДВ у проведенні громадської експертизи їх діяльності. Саме

через неготовність звітувати перед громадськістю за результати своєї діяльності керівництво КМУ зашкодило створенню електронного реєстру даних про стан і результати проведення громадської експертизи. 14 жовтня 2009 р. КМУ виключив із Постанови „Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади” пункт про розробку та прийняття Положення про електронний реєстр даних про стан і результати проведення громадської експертизи, який містився у першій редакції документу [20]. Проект Положення про електронний реєстр надавав можливість сформулювати єдиний прозорий депозитарій висновків громадських експертиз та результатів їх впровадження органами державної влади та передбачав обов'язок ОБВ періодично звітувати про стан імплементації зазначених висновків [21, с.6–10]. Натомість, нова редакція Постанови зобов'язує ОБВ надсилати в письмовій та електронній формі Секретаріату КМУ для розміщення на урядовому веб-сайті „Громадянське суспільство і влада”: інформацію про ІГС, що проводив громадську експертизу, предмет та строки її проведення; експертні пропозиції, подані ІГС за результатами проведеної громадської експертизи; затвержені ОБВ заходи для реалізації експертних пропозицій; відповідь органу виконавчої влади ІГС про результати розгляду експертних пропозицій та заходи для їх реалізації. Все це значно ускладнює громадський моніторинг реалізації ОБВ висновків громадських експертиз, оскільки повнота та доступність інформації щодо висновків громадських експертиз та рішень ОБВ щодо їх врахування значною мірою залежатиме від Управління у зв'язках з громадськістю Секретаріату Кабінету Міністрів України, відповідального за розміщення інформації на відповідному веб-сайті.

Дуже важливим видається розвиток громадської експертизи для удосконалення процедур демократії участі на регіональному та місцевому рівнях, де органи влади і громадськість тісніше пов'язані між собою [22]. Важливим недоліком існуючого Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади є рекомендаційний характер для органів місцевого самоврядування. Слід підкреслити, що в Указі Президента України „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” №1276/2005 від 15 вересня 2005 р.

серед завдань КМУ зазначається розробка порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності як ОБВ, так і органів місцевого самоврядування. Позитивне значення для удосконалення нормативно-правового регулювання процедури громадських експертиз діяльності органів місцевої влади матиме прийняття Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення”, проект якого 26 жовтня 2009 р. було ухвалено Верховною Радою у першому читанні. У даному законопроекті пропонується внести зміни до Законів України „Про місцеве самоврядування в Україні” та „Про місцеві державні адміністрації” стосовно участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики та вирішенні питань місцевого значення. Так, до обов'язків органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій відноситься сприяння здійсненню громадської експертизи їх діяльності. Для координації заходів, пов'язаних із забезпеченням сприяння здійсненню громадської експертизи діяльності ОМС та МДО при них можуть утворюватися громадські ради та інші консультативно-дорадчі органи. Крім того, проект Закону передбачає затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органу місцевого самоврядування місцевою радою, Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності місцевого органу виконавчої влади – Кабінетом Міністрів України [23]. У той же час, законопроект не розкриває змісту взаємовідносин між громадськістю та органами місцевої влади у процесі здійснення громадських експертиз та відповідно не роз'яснює можливості суб'єктів цієї діяльності (у приписах законопроекту йдеться і про „громадськість” в цілому, і окремо про громадян та їх об'єднання тощо, як суб'єктів відповідних відносин). Між тим, з положень проекту випливає, що зміст своєї діяльності у формі „сприяння здійсненню громадської експертизи” ОБВ та ОМС визначатимуть самостійно, оскільки законопроект не пропонує тлумачення ані терміну „громадська експертиза”, ані змістовного наповнення поняття „сприяння здійсненню громадської експертизи” у даному Законі.

Висновки

1. Проведений аналіз нормативно-правового регулювання участі громадськості

у прийнятті суспільно значущих рішень у формі громадських експертиз діяльності ОДВ свідчить про недостатній рівень його розробки.

2. Створення електронного реєстру даних про стан і результати проведення громадської експертизи діяльності ОВВ дозволило б налагодити більш повне та системне інформування громадян про реальні дії ОВВ та розширити контроль роботи чиновників з боку громадськості.

3. Подальше покращення законодавства про механізми здійснення громадської експертизи дій органів місцевої влади потребує прийняття Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення”, в якому доцільно конкретизувати права та обов’язки органів місцевої влади та суб’єктів громадської експертизи на всіх етапах її проведення. Крім того, норми про громадську експертизу як форми громадського контролю слід включити у статuti територіальних громад та регламенти діяльності місцевих рад та їх виконкомів.

4. Вирішення низки проблем теоретичного та практичного характеру щодо визначення мети, суб’єктів, кола питань та процедур громадської експертизи діяльності ОДВ має стати предметом розгляду як юридичної наукової спільноти, так і юристів – практиків. Перспективні наукові дослідження у цій сфері будуть спрямовані на подальше удосконалення нормативно-правової регламентації здійснення громадських експертиз з метою забезпечення максимально корисного ефекту від запровадження даного інструменту в національну практику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Троицкая Т. В. Понятие и юридическая природа общественной экспертизы / Т. В. Троицкая // Юридический мир. – 2006. – № 9. – С. 65–70.
2. Аверкиев И. В. Определения гражданских технологий и возможности их применения в отношении государственно-властных услуг [Електронний ресурс] / И. В. Аверкиев. – Режим доступу: <http://pgpalata.ru/index/050511>.
3. Сунгуров А. Ю. Публичная политика и экспертиза / А. Ю. Сунгуров // Журнал „Пчела”. – 2004. – №1 (45). – С. 15–16.
4. Юридична енциклопедія: [в 6 т.] / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; [редкол. Шемшученко Ю. С. (голов. ред.) та ін.]. — К.: Українська енциклопедія, 1998 – 2004. – Т.2 : Д–Й – 1999. – 744 с.
5. Ребкало В.А Система стримувань і противаг у сфері державно-управлінських відносин : наук.-метод. рек. ; [за заг. ред. В. А. Ребкала, М. М. Логунової, В. А. Шахова]. – К. : НАДУ, 2008. – 72 с.
6. Усаченко Л. М. Громадська експертиза рішень органів державної влади як форма громадського контролю [Електронний ресурс] / Л. М. Усаченко // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ „Магістр”, 2009. – № 2 (36).– Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/5/17.pdf>
7. Літвінов О.В. Досвід проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [Електронний ресурс] / О.В. Літвінов // Публічне адміністрування: теорія та практика: електронне наукове фахове видання. - 2010. – Вип. №1 (3). – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Patp/2010_1/10lovvvu.pdf
8. Лациба М.В. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади: крок за кроком / М. Лациба, О. Хмара, О. Орловський; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство „Україна”], 2010. – 96 с.
9. Лациба М. В. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади / М. В. Лациба. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2009. – 56 с.
10. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : [Закон України: № 4004-ХІІ від 24.02.1994 р.] // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – С. 218.
11. Про Порядок громадського обговорення містобудівної документації в м. Києві : [Рішення Київської міської ради: № 438/3014 від 16.06.2005 р.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmr.gov.ua/>
12. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: [Постанова Кабінету Міністрів України: № 976 від 5.11.2008 р.] // Офіційний вісник України – 2008. – № 86. – 2889 с.
13. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: [Указ Президента України: № 1276/2005 від 15.09.2005 р.] // Офіційний вісник України. – 2005. – № 38. – 2363 с.
14. Про екологічну експертизу : [Закон України: № 45/95-ВР від 9.02.1995 р.]// Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – С. 54
15. Про засади запобігання та протидії корупції : [Закон України: № 1506-VI від 11.06.2009р.] // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – С. 691.
16. Про наукову і науково-технічну експертизу : [Закон України: № 51/95-ВР від 10.02.1995 р.] // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 9. – С. 56.

17. Доступ до екологічної інформації: посібник / [ред. Козак З. Я.]. – Львів : „ЕПЛ”, 2006. – С. 56.
18. Денисюк С. Ф. Громадська експертиза діяльності правоохоронних органів України: правові засади та організація проведення [Електронний ресурс] / С. Ф. Денисюк // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ „Магістр”, 2009. – № 2 (36).– Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/5/02.pdf>
19. Питання реалізації державної антикорупційної політики: [Постанова Кабінету Міністрів України: № 1057 від 16.09.2009 р.] // Офіційний вісник України – 2009. – № 78. – 2640 с.
20. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 : [Постанова Кабінету Міністрів: № 1103 від 14.10.2009 р.] // Офіційний вісник України. – 2009. – № 80. – 2718 с.
21. Про затвердження Положення про електронний реєстр даних про стан і результати проведення громадських експертиз: матеріали Круглого столу з обговорення проекту постанови Кабінету Міністрів України, 28 січня 2009 року/ Міністерство юстиції України, Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2009. – С.14.
22. Крупник А.С. Громадський контроль в Україні: історія та сучасність / А.С. Крупник // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ „Магістр”, 2007. – № 2 (32). – С. 27–38.
23. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення : [Постанова Верховної Ради України: № 1689-VI від 23.10.2009 р.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1689-17>